

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LEXINGTON AVENUE
NEW YORK, NY 10017
TEL: 212 850 6640
WWW.CHICAGO.PRESS.COM

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

Серік НЕГИМОВ

АБАЙДЫҢ ДАНАЛЫҚ ӘЛЕМІ

Абайдың кең толғаулы құрыштан құйылған қара сөздерінде адамзат пен ғаламзаттың сан алуан қисапсыз байланыстары, барлық пен ғайып, Жаратқан мен жаратылыс, жан мен тән, ислам мен иман шарттары, өмір мен өлім, рух пен ғарыш, себеп пен салдар, жақсылық пен жамандық, жастық пен ақсақалдық, ел мен жер, еңбек пен кәсіп, адамшылық пен әділеттілік, төзім мен сабыр, табандылық пен жүректілік, қайырым мен мейірім, өнер-білім мен ғылым, есте сақтау мен оқу, ғибадат пен құлшылық, сенім мен ақиқатты түсіну, өзін-өзі тану, тазалық пен тәртіп, ел басқару ісі, дін мен философия, ой жүгірту мен ақыл жұмсау, ғылымға қызықтыру, талаптылық, үй-іші тәртібі, бала бағу, байлық пен кедейлік, атақ пен абырой шарттары, махаббат пен ізгілік, мақтангөйлік пен даңғойлық, күншілдік пен жалқаулық, қорқақтық пен ашушаңдық, сақтық пен салғырттық және т.с.с. күрделі мәселелер егжей-тегжейлі қарастырылады.

Абайдың қара сөздері – қазақ өмір-тіршілігінің айнасы. Абай – халық данасы, ұлт қорғаны, қайраткері. «Ол ара сияқты гүлге қонып, мейірі қанып ұшып кеткенде, гүлді және оның бояуы мен иісіне иненің ұшындай да зиянын тигізбейді, ендеше, данышпан да құдды сондай» деп айтқан-ды б.з.д. 556-476 жылдарда өмір сүрген үнді бекзадасы Сиддхартха Гаутама. Демек, дана Абайдың болмысы тура сондай.

«Қара сөз, – деп жазады ұлт көсемі Ахмет Байтұрсынұлы – ұғым

түрлеріне қарай, бірнеше тарапқа бөлінеді. 1. Ғалам тарапына, 2. Құдай тарапына, 3. Ғылым тарапына, 4. Әлеумет тарапына, 5. Үгіт-тәрбие тарапына, 6. Сын тарапына.

1. Адамның зейіні бүтін ғаламды тануға жұмсалып, ... бір үлкен ұғым пайда болады. Сол ұлы ұғым жүйесі **даналық** деп аталады. **Даналық мақсаты** бүтін ғаламды танып, бүтін ғалам аталған дүниенің жұмбағын (дүние мәселесін) шешпек...»

«Қазақтың бас ақыны» деп әйгілеп танытқан Ахмет Байтұрсынұлының осынау қара сөзге берген анықтамасы Абай қара сөздерінің табиғатын, философиялық мәнін, даналық сипатын көрсеткендей. Және де ұлт мәдениетінің бір тармағы даналық тарихының жарқын бір дәуірі. Ахаңша айтқанда, ғаламның жыры мен күйін Абай даналық болмысымен, шыншылдық, ойшылдық көзқарасымен толық толғағандай. «Өз заманындағы болған оқиғасын», «бүтін жұрттың өмірін», шыншылдық пен көркем сыр, тарихи сөз ретінде жеткізгендей. Абайдың қара сөздері, Ахмет Байтұрсынұлының пайымдауынша, заман хат. Заман хатты «жүйелі, тәртіпті» етіп, Абайдай оқымысты жазады.

Әдебиет пен мәдениет білгірі Ахмет Байтұрсынұлының бұл пайымдаулары, Абайдың бүкіл қара сөздеріне қатысты. «Тұрмыс мәселесі тоқсан түйіннің тоғысып, шиеленісетін жері. Оны дұрыс шешуге көпті көрген көсем болу да керек, адамның, халықтың ия бір таптың мінезін, құлқын, салт-санасын, жан дүниесін, ой жүйесін, тарихын, мұң-мұқтажын жақсы білетін дана болу, ғалым болу керек. Тұрмыс мәселелері деп қандай мәселелер айтылады? Тұрмыс мәселесі деп айтатын, айтылатын – оның адамшылық мәселесі, өмір мақсатының мәселесі, яғни өмір бақытты болу мәселесі, ошақ басының, жұрт қамының, мемлекет жайлылығының, дүние тыныштығының мәселесі. Мұндай ұлы, ұйысқан мәселелерді дұрыс шешу оңай нәрсе емес, ондай ірі іс ердің ерінің, дананың данасының ғана қолынан келмек».

Бір ғана «Отызыншы сөзі» – классикалық қазақ әдеби тілінің үздік үлгісі. Абай тұрмыстың тілін, шаруаның тілін, елдің тілін кесек-кесек оралымдарымен мәлім етеді. Және де ой көрегендігінен, даналық тәжірибе молдығынан, білім, көңіл, ақыл байлығынан туған «Отыз сегізінші сөз» белгілі бір айтулы құбылыстар турасындағы көзқарастар мен қағидаттар жүйесі туралы ілім.

Абайдың қара сөздерінде автордың атымен, затымен, тағдырымен, тұлғалық ерекшеліктерімен, көзқарасымен, таным-білімімен, мінез-құлығымен байланысты тарихи-мәдени ақпараттар жеткілікті. Адам-

гершілік қарым-қатынас жасау ғылымының көкейкесті мәселелері баяндалған. Мұнда қазақ қоғамының келбеті, ел басқару жайы, әлеуметтік топтардың ерекшеліктері, өнер-білім, ғылым, кәсіп, оқу, адамгершілік, әділет, мінез-құлық, жалған, ахырет мәселелері білгірлікпен сараланып зерделенеді.

Абайдың шығармашылық өмірбаяны, тағдыры, хәкімдік, қайраткерлік, даналық, тапқырлық, әңгімешілдік, ақындық тұлғасы, философиялық көзқарасы, ілімі, оның қара сөздерінде жарқын көрініс тапқан. Абайдың сөз қолдану шеберлігіне, тіл мәдениетіне, ұлт тілінің негізгі сөздік қорын пайдалануы жайына, тілдік-лұғаттық сөздігіне барлау жасар болсақ, «жүрек» сөзін зат есім есебінде 151 рет, сын есім ретінде 5 рет яғни көркемдік-философиялық, ассоциациялық-метафоралық құбылыс ретінде қолданған. Бұл тұста «Жүрегім менің қырық жамау» (1899), «Жүрегім, нені сезесің?» (1900), «Жүрегім, ойбай соқпа енді...» (1892), «Жүректе көп қазына, бәрі жақсы...» (1899), «Жүректе қайрат болмаса...» (1898), «Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі – асыл тас» (1902) дейтін ұлттық поэзиямыздың интеллектуалдық өрісін, ой, сезім жүйесін, көркемдік әлемін байытқан сан сипатты жырлары бар. Және де «жас жүрек», «шын жүрек», «ыстық жүрек», «асау жүрек», «қан жүрек», «жау жүрек», «ынталы жүрек», «күйген жүрек», «ызалы жүрек», «кірлеген жүрек», «жұмсақ жүрек», «қаза көрген жүрек», «өртенген жүрек», «елжіреген жүрек», «сорлы жүрек», «ет жүрек», «өрбіген жүрек», «суынған жүрек», «ынталы жүрек» дейтін тұрмыс-тіршілік қазанында, тағдыр талқысында, қоғам өмірінде жүректің сан түрлі есепсіз күйге түскенін Абай осылайша мәлімдейді. «Он төртінші сөзінде»: «**Рақымдылық, мейірбандылық**, әртүрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да болса игі еді демек, бұлар – **жүрек ісі**. Асықтық та – жүректің ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды», – дейді. «Жүрек ісінің» құдіретін одан әрі терең аша отырып: «Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады», – деп, «жігер, қайрат, байлаулылықтың» мәнісін айқындайды. Жүрек сырының қатпарлары және алуан-алуан нәзік қызметін кемеңгерлікпен дәйектейді. ХХІ ғасырдың өзінде білімділер дейтіндеріміздің тиянақты, тұрлаулы ұстанымы жоққа тән. Жақсы-жаман істерді дауыстап айтуға, әділ баға беруге, шешімпаздық жасауға қауһары жоқ қуыршақтар. Олардың миын, санасын дүние-қоңыздық, мансапқорлық, бақайесептік жайлаған. Ойшылдың: «Амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады» – дегені осы.

«Әйтпесе, Құдайға терістіктен, не ар мен ұятқа терістіктен сілкініп, бойын жиып ала алмаған кісі, үнемі жаманшылыққа, мақтанға салынып, өз бойын өзі бір тексермей кеткен кісі, тәуір түгіл, әуелі адам ба өзі?

Білімді білсе де, арсыз қайратсыздығынан ескермей, ұстамай кетеді. Жаманшылыққа бір ілігіп кеткен соң, бойын жиып алып кетерлік қайрат қазақта кем.»

Абайдың «Он жетінші кара сөзінде» Қайрат, Ақыл, Жүрек өзіндік өзгеше қабілеттерін жайып салғанда, «Жүрек айтыпты: – **Мен – адамның денесінің патшасымын**, қан менен тарайды, жан менде мекен қылады, менсіз тірлік жоқ... Мен таза болсам, **адам баласын алаламаймын**; жақсылыққа елжіреп еритұғын – мен, жаманшылықтан жиреніп тулап кететұғын – мен, әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбаншылық дейтұғын нәрселердің бәрі менен шығады, менсіз осылардың көрген күні не? Осы екеуі маған қалай таласады? –депті.

Сонда төреші ғылым айтыпты: «... әмірші жүрек болса жарайды», «осы үшеуің басыңды қос, бәрін де жүрекке билет», «бір кісінде менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам – сол» де.

Абайдың ойлау машығында бір заттың, бір мәселенің, бір нәрсенің түбін тексеру, себебіне үңілу, астарына қызығу сияқты hareketтері бар. Хәкімнің «Қырық үшінші сөзінде» өнерді, білімді, ғылымды яғни адам баласын рухани кемелдікке жеткізетін жанның үш қуатының бірі ретінде «впечатлительность сердца» деген ұлы ұғымды айрықшалап атайды. Бұл өзі «жүректің әсерленгіштігі» деген ұғым.

«Үшіншісі, орысша «впечатлительность сердца» – дейді, яғни жүректі мақтаншақтық, пайдакүнемдік, жеңілдік, салғырттық – бұл төрт нәрсені кірлетпей таза сақтаса, сонда сырттан ішке барған әр нәрсенің суреті жүректің айнасына анық раушан болып түседі. Ондай нәрсе тұла бойыңа жиылады, тез ұмыттырмайды. Егер де бағанағы төрт нәрсемен жүректі кірлетіп алсаң, жүректің айнасы бұзылады, я қисық, я күңгірт көрсетеді. Енді ондай нәрседен онды ұғым болмайды». Неткен сұңғылалық! Тапқырлықпен, ойшылдықпен анықталған айқын жіктеу! Адам баласының жүрегіндегі тұңғыық сырларын, иірімдерін, толқындарын ақыл таразысына, ғаламат рухани көсемдігіне сүйеніп, жіпке тізген меруерттей пайымдаған.

Асылы, «жүрек ісі», мәні, мінезі, әні, сыры, әсері, қызметі, қуаты, рухы, қазынасы қандай екендігі – Абайдың ой-пікірлерінде нақты таңбаланған.

Абай шығармашылығында «айна» дейтін сөз – символ, сөз – ұғым күрделі сипаттарға ие. Бұл ұғымды поэзиясында да қолданып, жаңа қырларын, тұңғық сырларын көрсетеді. Мәселен:

1. Жүректе айна жоқ болса,

Сөз болмайды өңгесі.

Тыңдағыш қанша көп болса,

Сөз ұғарлық кем кісі.

(«Көзінен басқа ойы жоқ»).

2. Жүрегі – айна, көңілі – ояу

Сөз тыңдамас ол баяу.

(«Білімдіден шыққан сөз»).

Түркі поэзиясы тарихында былайша жырланған:

Көңіл сенсе – «айна» деп сал көзіңді,

Сен көресің сол арқылы өзіңді.

Жақсы кісі – жан айнасы қылы ғой,

Оған қарап түзеледі қылық, ой.

(Жүсіп Баласағұн).

Абайдың кара сөздері бірде жанды әңгіме, сырлы кеңес, насихат, бірде күрделі ғылыми философиялық немесе ұғымдық-логикалық категорияларға негізделген трактат (мысалы «Отыз сегізінші сөзі»), бірде нақыл іспетті.

Отарлаушылық саясаттың қаһарын да, қайшылықтарын да бастан кешірген, өзі болыс болып, ел басқарған, елдің де, ердің де намысын қорғаған, жаланың да отына күйген, опасыздардың да тұзағына іліккен, алғырлығымен, азулығымен, артықшылығымен арыстанның ауызындағысын, түрікпеннің түбіндегісін шеберлігімен, шешендігімен іліп түскен адамзаттың сырттаны Абай «Бірінші сөзді» былайша бастайды:

«Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әу-решілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қайтып, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын».

Сонан соң халық өміріне, тұрмысына ауысуы. Оның тармақтары: «ел бағу», «мал бағу», «дін бағу», «балаларды бағу», «ғылым бағу». Абай күші кемігенін, қайраты азайғанын, дәурені өткенін, заманы озғанын айтып налиды. Ақылдың алтын астауындай Абайдың мына бір жан сырларына ден қояйық:

«Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Білгеніңді кімге үйретерсің, білмегеніңді кімнен сұрарсың? Елсіз-күнсізде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның не пайдасы бар? Мұңдасып шер тарқатысар кісі болмаған соң, ғылым өзі – бір тез қартайтатұғын күйік». Осы ойын «Отыз екінші сөзінде» білім-ғылымды еселеп, өркендетіп, көбейтудің шарттарын түгендеп атап, соның төртінші бабында: «білім-ғылымды көбейтуге екі қару бар адамның ішінде: бірі – мұлахаза қылу, екіншісі – берік мұхафаза қылу. Бұл екі қуатты зорайту жаһатінде болу керек. Бұлар зораймай, ғылым зораймайды».

Мұлахаза – ойлау, пікірлесу; мұлафаза – сақтау, қорғау деген мағынада. **Абайдың ой бөлісетін, түсінетін тыңдаушың болмаған соң, ғылым өзі де еңсенді езетін «күйік» дегені осы.**

Дегенмен де Абайдың дәстүрі, мектебі болғаны ақиқат. Себебі, Абай қызықты да ойлы да әңгімесін тыңдаушыларына, қауымына көзбе-көз дидактасып, шешіліп-есіліп, сөз асылын, ойдың асылын, білімін, тәрбиесін сыпайылықпен ұғымды айтып отырғанына: «ақыл кеселі деген төрт нәрсе бар. Содан қашық болу керек. Соның ішінде уайымсыз салғырттық деген бір нәрсе бар, зинһар, жаным, соған бек сақ бол, әсіресе, әуелі – құданың, екінші – халықтың, үшінші – дәулеттің, төртінші – ғибраттың, бесінші – ақылдың, ардың бәрінің дұшпаны. Ол бар жерде бұлар болмайды» дегенінде бұған «жаным, соған бек сақ бол» толық дәлел.

Тыңдаушылардың зейін-зердесін, таным-түсінігін, ой-санасын толықтыратын жанды әңгімеге, жақсылардың мәслихатына Абайдай тәлімгер, ұстаз әңгімешіл кісінің мақамдап, тақпақтап тебіреніп-толқып айтқан әңгімешілдік өнерінде біздерге беймәлім сырлар мол болуы мүмкін. Ол Платон, Сократ, Аристотель, Әл-Фараби, Махмұт Қашғари, Жүсіп Баласағұни, Яссауи, Сопы Аллаяр, Фирдоуси, Физули, Шамси, Сәйхали, Науаи, Сағди, Хожа Хафиз, Низами, Ғұламаһи Дауани, Руми, Рашид-ад-дин, Бабыр, Әбілғазы сынды шамшырақтардың шығармашылық мұрасы мен даналық толғамдарын жетік білгендіктен, әңгімешілдік өнерді де гүлдендіргені түсінікті.

Сонымен қатар, Құран Кәрімнің ұлы идеяларын, Пайғамбарымыздың хадис шарифтерін ыждаһатпен үңіліп оқыған Абай ішкі рухани сұлулық пен кемелділік – Құранды Дәуіттің дауысындай мақамдап оқығанда құштарлықпен, ізгілікпен hareket етуге жол ашады. Негізінде, мақамдап оқудың мән-мағынасы адамның ішкі рухани дүниесіне қатысты, себебі, дауыстың әсерлігі арқасында тыңдаушылардың рухы,

санасы, жан сарайы нұрланып тазарады, ұлттық болмыс-бітімі жетіледі. Иә, ислам тарихында белгілі бір мақамдар жүйесі болған. Яссауи ілімі бойынша, жетпіс ілім оқып-тоқып үйренбей, жетпіс мақамды меңгермей шайхылық лауазым берілмейді екен.

Яссауи хикметтері XVI ғасырға дейін арнаулы мақамдармен айтылған. Ал Яссауидың діни уағызын 191000 адам тыңдаған (Мехмет Фуат Көпрүлү. Қожа Ахмет Яссауи танымы мен тағлымы. Шымкент, 1999).

Абай сахара жұртындағы патша үкіметі аппаратының жандайшап өкілдері, Мағжан Жұмабаевша айтқанда, «шолтандаған шолақ билер, орыстың шекпеніне елін сатқан» атқамінерлер, бай-бағыландар, болыстар, старшындар, елубасылар, тілмаштар, атшабарлар «Жиырма екінші сөзінде» нақтылы дәлелдермен, өзіндік қылық-мінездерімен, іс-әрекеттерімен, ішкі пасық пиғылдарымен терең көрсетіліп, улы тілмен әшкереленеді. Бұндай әлеуметтік топтарға берген Абайдың логикалық сипаттамалары мәнді, ауқымды ой-пікірлерімен, түйінді қорытындыларымен, ересен халықтық, индивидуалдық тіл байлығымен, әрбір қырын өзіндік өзгеше белгілерімен сөйлете білу шеберлігімен ерекшеленеді. Енді Абайды сөйлетейік: 1. **Байдың да бас еркі жоқ.** Малына да қожа емес. Ол еліне, жеріне өгей баладай, «ойсыздарға қойнын ашып, малын шашып», «құттылар, сүттілер», «кеселді қулар көбейіп» әркімге бір яки тойымсыздарға, обырларға бір «жем болып жүр», – деп нақтылайды. Бұл бір кесек мінездеме.

2. Білімдар Абай «мырза» ұғымының мән-мағынасын пайымымен бажайлап, ұққан адам. Мұсылмандық Шығыс елінде «мырза» деп шахтың тұқымын атаған. Және де қазақ топырағында сымбатты, оқтай түзу өсетін ақ теректі «мырза терек» деген. Сондай-ақ халық ұғымында қолы ашық, ақ пейіл, жомарт, бекзат қасиетті үлгілі адамды «мырза» деп құрметтеген. Негізінде, «анық мырза елде жоқ, мал бергіш мырза иттен көп» дегені мырза адамның қандай болатынын түсінгендіктен. Халық тарихына жетік Абайдың «құрым киізді тұзға малшып тыққан соң есі шығып» дейтін өзіндік ұғымында мән бар. Хан заманында талау, барымта қылған жазалыларды сұлтанның әмір-пәрмені бойынша дүрелеп, мойнына құрым киіз кигізіп, ғибрат-сабақ болу үшін ауылдан ауылға апарып, қазақтардың қалың қоныстанған жерлеріне қарай жүргізеді екен. Есі жоқ, жігері жасық, ойсыз пасық талтайып емізіп жүреді екен.

3. Болысың да, биің де нәуетек. Еңіреп-емініп, сұрамшақтанып, сұғанактықпен ие болғандықтан мағынасыз, дәрменсіз бір нәрсе, құр көленке, даңғырлаған қуыс бөшке. Қоғам дерті, қайшылығы сахара жұртында

десек бір жақты болар еді. Халық пен билік арасында күн астындағы елдерде де қайшылық бар. «Правительство не решает проблемы: правительство и есть проблема» деп, АҚШ-тың 40-президенті Рональд Рейган (1911-2004) да зарлаған.

4. Қай заманда, қай қоғамда болсын жақсылықтың жолы жіңішке, жаманшылықтың жолы даңғыл. Қоғам «мықтылықтың» мәнін түсінуге әзір емес. Б.з.д. 638-559 жылдарда ғұмыр кешкен Сак шешені Анахарыс (Анахарсис) Элладалықтар қызық осы: «Мұнда сөзді ақылдылар айтады да, ал мәселені ақымақтар шешеді» – депті. Иә, маймылдар ағаштың басына өрмелеп шықса да, күндердің күнінде абыройы (арты) ашылып қалатыны ақиқат.

5. Абайдың түсінігі бойынша, әділет, ұят, нысап – есті кісінің қасиеттері де, кулық, сұмдық, арамдық, амалға жүйріктік – елдің есті деп қабылдаған пысықтарының әдеті.

6. Міскін-бишаралар «жатқан түйеге міне алмаса да» момын деуге ауыз бармайды, – дейді. Болар-болмас тірлік табы білінсе, «бірдемені ептеп ілерлік те жайы бар» деп, сонымен не керек, жақсы көретіні де, қадірлейтіні де жоқ екенін білген Абай дағдарады.

Замана туындай Абайдың мұны, сыры, зар-наласы, әлеуметтік-психологиялық тебіренісі, ішкі монологы «Тоғызыншы сөзінде» өте-мөте меруерттей мөлтілдеген көз жасымен, көңіл сырларымен, жүрек қанымен сорғалап, хатқа түсірілген.

«Осы мен өзім – қазақпын. Қазақты жақсы көрем бе, жек көрем бе? Егер жақсы көрсем, қылықтарын қостасам керек еді. Уә әрнешік бойларынан адам жақсы көрерлік, көңілге тиянақ қыларлық бір нәрсе тапсам керек еді. Соны не үміт үзбестікке, не онысы болмаса, мұнысы бар ғой деп, көңілге қуат қылуға жаратсам керек еді, ондайым жоқ. Егер жек көрсем, сөйлеспесем, мәжілістес, сырлас, кеңестес болмасам керек еді, тобына бармай, «не қылды, не болды?» демей жату керек еді, ол мүмкін болмаса, бұлардың ортасынан көшіп кету керек еді. Бұларды жөндеймін деуге, жөнделер, үйренер деген үмітім де жоқ. Бұлардың бірі де жоқ. Бұл қалай? Бұл айтқанның бірін тұтпай болмас еді.

Мен өзім тірі болсам да, анық тірі де емеспін. Әншейін осылардың ызасынан ба, өзіме-өзім ыза болғанымнан ба, яки бөтен бір себептен бе? – еш білмеймін. Сыртым сау болса да, ішім өліп қалыпты. Ашулансам, ызалана алмаймын. Күлсем, қуана алмаймын, сөйлегенім өз сөзім емес, күлгенім өз күлкім емес, бәрі де әлдекімдікі.

Қайратты күнімде қазақты қиып бөтен жаққа кетпек түгіл, өзін жақ-

сы көріп, үміт етіп жүріппін. Қашан әбден біліп, үмітімді үзген кезде, өзге жаққа барып, жатты өз қылып, үйір боларлық кайрат, жалын сөніп те қалған екен. Сол себептен бір жүрген қуыс кеудемін. Тегінде ойлаймын: бұ да жақсы, өлер кезде «әттегене-ай, сондай-сондай қызықтарым қалды-ау!» деп қайғылы болмай, алдыңғы тілеу болмаса, артқа алаң болмай өлуге.»

Абай «Бесінші сөзін»: «Көкірек толған қайғы кісінің өзіне де билетпейді, бойды шымырлатып, буынды құртып, я көзден жас болып ағады, я тілден сөз болып ағады» – деп бастайды. Осы бір күй ақынның шығармашылығына тән сипат. Немесе мына айтқаны да сондай: «қазақ тыныштық үшін, ғылым үшін, білім үшін, әділет үшін қам жемейді екен, мал үшін қам жейді екен, бірақ ол малды қалайша табуды білмейді екен, бар білгені малдыларды алдап алмақ яки мақтап алмақ екен, бермесе оныменен жауласпақ екен».

Барлап ұшатын баба қырандай хәкім Абай «Төртінші сөзінде» уайым-қайғының, уайымсыздық-қайғысыздықтың, «ызалы күлкі» мен «бояма күлкінің» мәнісі хақында қымбат пікірлер туындатады. Жалпы ойшыл ақын өзінің тұтас шығармашылығында «уайым-қайғы» ұғымын – жеті рет, «уайымды» – 13 мәрте, «қайғыны» – 65 дүркін пайдаланған. «Уайым-ер қорғаны, есі барлық» – деп жырға қосқан Абай «Төртінші сөзінде» мынадай мәні мен мағынасы адамның тағдырында ерекше бір бағалы сабақ боларлық афоризмді ұсынады: «Әрбір уайым-қайғы ойлағыш кісі не дүние шаруасына, не ахирет шаруасына өзгеден жинақырақ болса керек. Әрбір жинақылықтың түбі – кеніш болса керек».

Тағы да «уайым-қайғы ойлағыш» күйге түсе отырып, «уайым-қайғысыздықтан құтыларлық орынды харекет» тауып, істеңіз, – дейді. Және де алдыңғы ойды әсерлендіріп: «Әрбір орынды харекет өзі де уайым-қайғыны азайтады, орынсыз күлкіменен азайтпа, орынды харекетпен азайт!»-деген қанатты оймен бұйыра сөйлейді.

Уайым-қайғының тұтқынында қамалма! Жасандылықтан аулақ бол! «Есіл өмірді ескерусіз, басқа, жарамсыз қылықпен, қор етіп өткізбе»-деп ғибрат айтады да: «Қулық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ-өнерсіз иттің ісі. Әуелі Құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп, еңбегіңді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды» – деп түйінді тұжырым жасайды.

Абайдың «қара жер де береді» дегенінде телегей сыр бар. Адамзаттың өмірі, тұрмысы, тағдыр-талайы, әулет көбейтуі, көсегесінің көгеруі, денсаулығы, ас-суы, дәм-тұзы баршасы қара жерге тәуелді. Көне заман-

да бір ақылды қария өлер алдында ұлдарына мынадай өсиет айтыпты: «Мына жерге қазына қалдырдым, осы уақытқа шейін бұл байлық жөнінде жақ ашпадым. Енді өздерің қазып алыңдар да, керек-жарақтарыңа жұмсандар!». Кейін балалары жерді олай да, бұлай да қазады. Ештеңе таппайды. Сонан соң ойланып-толғанып егін егеді. Сөйтіп, олардың қанағаны қарқ, сағанағы сарқ болады. демек, hareket жасау, еңбек ету – арыздықтың кілті. Абайдың түпкі мақсаты – осы.

Хәкім Абай «Үшінші сөзінде» «әрбір қазақтың ойын» сыншылдықпен, сарабдалдықпен тамыршыдай танып, қазақ ортасындағы терістіктердің, қырсықтардың, қиғаштықтардың атын атап, түсін түстейді, ол сауалдары мынау: «Қазақтың бірінің біріне қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғынының, рас сөзі аз болатұғынының, қызметке таласқыш болатұғынының, өздерінің жалқау болатұғынының себебі не?». Сөйтеді де «ғаламға белгілі данышпандардың» ой әуендерінен саңлақтықпен ұққанын, одан шығарған ғибратын: «Әрбір жалқау кісі қорқақ, қайратсыз тартады; әрбір қайратсыз қорқақ, мақтаншақ келеді; әрбір мақтаншақ қорқақ, ақылсыз, надан келеді; әрбір ақылсыз надан, арысыз келеді; әрбір арысыз жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады» – деп, қазақ баласына байланысты дәлелді пікірін өткір жеткізеді.

«Елдегі жақсы адамдардың үстінен арыздар қарша борайтынын, пәлекор куәгерлердің битше өріп кеткенін, «татымды толық билік» пен «толымды білімді» адамның жоққа тән екенін қынжыла әңгімелейді.

Мұнда болыстың бейнесіне де ой жарығын түсіреді. Ой тізгіні Абай да: «Ол болыс болғандар өзі кулық, арамдықпенен болыстыққа жеткен соң, момынды қадірлемейді, өзіндей арам, қуларды қадірлейді, өзіме дос болып, жәрдемі тиеді деп, егер қас болса, бір түрлі өзіме де залал жасауға қолынан келеді» – деп, жағымсыз ақиқат шындықтың ішек-қарнын ақтарады.

Қоғам өмірінің әділетті сыншысы, реформатор Абай болыс сайлаудың тәртібін өзгерткісі де бар. Қайраткердің ойынша, елдің сайлаймын деген кандидатурасының орысша білімі болғаны дұрыс, әйтпесе «уезный начальник пен военный губернатордың назначениесімен болады десе, бұл халыққа бек пайдалы болар еді». Өйткені, «назначениемен болған болыстар халыққа міндетті болмас еді, ұлықтарға міндетті болар еді» – деп жазады.

Ел тағдырын, келешегін, көркеюін дана жүрекпен, сара санамен толғанған Абай «Сегізінші сөзінде» халық алдында жүрген болыс-би-

лердің жайына тағы да мойын бұрады. Ақылды үйренетін, насихатты тыңдайтын кім бар деген ой Абай жүрегін тулатқаны анық. Расында, болыс-билердің «үйренейін», «тыңдайын» дейтін пиғылы мүлде жоқ. «Олар өздері де үздік кісіміз» деп сайланғанымен, «ұлығымызға жазалы болып қаламыз ба, елдегі бұзақтарымызды бүлдіріп аламыз ба, немесе халқымызды бүлдіріп аламыз ба, яки өзіміз шығымдап, шығынымызды толтыра алмай қаламыз ба? – деген ебіне қарай біреуді жетілтейін деп, біреуді құтылтайын деген бейнетінің бәрі басында, қолы тимейді». Өнімсіз істермен, жалтақтап-қалтыраумен жүрген ұлықсымақтардың елді өрге бастыратын іске, әлбетте, қолының ұшы да тимейді, суқаны сүймейді. Ұжымының тілегі мен еңбегін көргісі келмейтін ескермейтін, жоғарыға жаутаңдаған ұлықсымақтар қай дәуірде болмасын баршылық қой.

Абай бұлардың іс-әрекетін, мінез-қылығын, дүниеқоңыздығын, сатқындығын, сойыл соғарға айналғанын былайша нақтылап тереңдетеді: «Байлар, олар өздері де бір күн болса да, дәулет қонып, дүниенің жарымы басында тұр. Өзінде жоқты малыменен сатып алады. Көңілдері көкте, көздері аспанда, адалдық, адамдық, ақыл, ғылым, білім – ешнәрсе малдан қымбат демейді. Мал болса, құдай тағаланы да паралап алса болады дейді. Оның діні, құдайы, халқы, жұрты, білімі, ұяты, ары, жақыны – бәрі мал. Сөзді қайтіп ұқсын, ұғайын десе де, қолы тие ме? Ол малды суармақ, тойғызбақ; саудасын жиғызбақ, күзеттірмек, бактырмақ, ұрыбөрі, қыс, суық-сұғанақ – солардан сақтанбақ, солардан сақтарлық кісі таппақ». Бұрынғы байларымыздың ісі – ХХІ ғасырдың да шенеуніктерінде де қылаң береді. Мысалы, үлкен мекеменің басшысы өз ұжымының «қой жүнді қоңыршаларының яки қызметкерлерінің кәсіби қабілетін, интеллектуалдық мәдениетін, адамгершілік қасиетін ескермейді. Өзінен жоғарылардың қас-қабағына қарап іс істейді. Я болмаса сол мекемедегі бір пысық жоғарыдағы дөкеймен жең ұшымен жалғасса, ол дереу жақсы бір лауазымға, дәрежеге, кең сарайға ие болады.

Абайдың би-болыстар туралы ойы әлі де сол қаз-қалпында. Данышпан Пифагордың «Жизнь подобна театру: в ней часто весьма дурные люди занимают наилучшие места» дегені рас-ау.

«Қолы тимейді», «Қолы тие ме» деген лепес сөз жаһандану дәуірінде ғажайып қанатты сөзге айналып, жер жүзін шарлап, қазақ әдеби тілі тарихында Абайдың тілі және оның теңдесі жоқ оралымдары қайран қалдырады. Халық тілінің және өз жүрегіннің мұхитынан толқын атқан сөз тізбектері ХХІ ғасырдың өзінде жаңа, саптаза.

«Он бірінші сөзінде» де ұлықтар, бұзаққылар (азғырушылар), ұрылар турасында пікір қозғап: «Осы бір ұры, бұзақы жоғалса, жұртқа ой да түсер еді, шаруа да қылар еді. Бай барын бағып, кедей жоғын іздеп, ел секілденіп талапқа, тілеуге кірісер еді» – деп, ой тастайды. Сөйте тұра «Анттың, серттің, адалдықтың, ұяттың бір тоқтаусыз кеткені ме?» – деп, күйініп түңіледі де.

«Он бесінші сөзінде» есті және есер кісілердің жайына үңіліп, парқын пайымдайды. Әу баста дүние табалдырығын аттаған соң, бір нәрсеге ұмтылып қызығатыны мәлім. «Сол қызықты нәрсесін іздеген кезі өмірінің ең қызықты уақыты болып ойында қалады» дегені есті, ақылды, зиялы адамға қатысты айтқаны. Өмірінің қайратты, жалынды шағын «тозбастай, буыны босамастай» сезінген есердің күні қараң, көмескі, «көзі аспанда, жынды кісіше» қанкөбелек ойнап, селтектесп-секеңдеп жүре береді екен.

Ақылдылар мүмкіндікті барынша пайдаланып, «бойын сынатпай жүріп, ізденеді екен». Расында, ыждаһаттылық сәттіліктерге бастайды, адам тіршілігіндегі игілікті бір қазына! «Егер есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса, айында бір, өзіңнен өзің есеп ал!» – деп, ұлағатты кеңес береді.

«Адамдық диқаншысы» қазақ баласының осал, оғат, шикі тұстарын, шалағай қылықтарын әділдікпен, сыншылдықпен әйгілеп көрсетіп, өнегелі жолға бағыттайды.

«Жетінші сөзінде» «жан құмары» ұғымына мынадай түсініктеме берген: «жан құмары білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген». Сонан соң қазақ баласының бойтұмарына лайық: «Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықпен орны болмайды» дейтін ғибратнамасын ұсынады.

Қазақ баласының зейін-зердесін, ой-санасын, еңбектену қабілетін жетілдіру мақсатында хайуаннан артықшылығын шегелеп былайша әңгімелейді: «Әзелде құдай тағала хайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан, сол әсерін көрсетіп жаратқаны». Бұл ғылыми сипаты айрықша пікір. Ортасынан түңіліп күйзелген Абай «куат жетпеген, ми толмаған, мақсатын айқындамаған ессіздерге «жанның тамағы» не екенін, жан мен тәннің байланысын сипаттайды. «Сол өрістетіп, өрісімізді ұзартып, құмарланып жиған қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді. Тәннен жан артық еді, тәнді жанға бас ұрғызса керек еді. Жоқ, біз олай қылмадық, ұзақтай шулап, қарғадай барқылдап, ауылдағы боқтықтан ұзамадық. Жан бізді жас күнімізде билеп жүр екен. Ержеткен

соң, күш енген соң, оған билетпедік. Жанды тәнге бас ұрғыздық, ешнәрсеге көңілменен карамадық, көзбен де жақсы карамадық, көңіл айтып тұрса, сенбедік. Көзбен көрген нәрсенің де сыртын көргенге-ақ тойдық. Сырын қалай болады деп көңілге салмадық, оны білмеген кісінің несі кетіпті дейміз. Біреу кеткенін айтса да, ұқпаймыз. Біреу ақыл айтса: «Ой, тәңірі-ай, кімнен кім артық дейсің!» – дейміз, артығын білмейміз, айтып тұрса ұқпаймыз. Көкіректе сәуле жоқ, көңілде сенім жоқ».

Осындағы ой-пікірлерді «Отыз үшінші сөзінде» кеңейтіп, қазақ баласының қолөнерге ынтасы жоқтығын, «баяғы қазақтың талапсыздығын, түзден өнер іздемейтінін», әр істің басын бір шалатындығын, бір нәрсеге ерні тисе, «малға бөге қалған кісімсіп» кететінін, «пайдасыз алдауға», «салдау-салғырттыққа» түсетінін, «дүниенің қызығы алдауды білген дегізіп, көңілін де мақтандырып» қоятынын, тамыршылдаулығын Абай соқыр көретіндей ғып, керен еститіндей ғып, нақ-нағымен, тақта-тақтасымен түсіндіреді де: «Осы несі екен? Қазақтың баласының бәрі алдағыш бола тұрып және өзі біреуге алданғыш болатұғыны қалай?» деп тұжырымдайды. Дәл осынысы ХХІ ғасырға да сипаттама.

Адам баласының жетілуі де мысқалдап, тірнектеп әрекеттенумен: «естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады» («Он тоғызыншы сөз»).

Ой зергері, сөз шебері Хәкім Абай жетеңе жетерлік, жан толқытарлық, қантамырларын солқылдатарлық тіл шеберлігімен, үстемелеп сөйлеуімен өрнектеп, кестелеп, айшықтап, ақылмен орап, сөз қуатын еселеп жеткізеді-ау! Сөз тізгіні Абайда: «Жатқа мақталсам екен деген елім мақтаса екен дейді. Еліме мақталсам екен дегені ағайыным мақтаса екен дейді. Ағайынның ішінде өзі мақтау іздеген өзімді өзім мақтап жетем дейді» («Жиырма бірінші сөз»).

Абай афоризмдері – оның желілес, сабақтас өрбіген ой-пікірлерінің, мыңжылдықтардың еншісінде жинақталған тәжірибелердің кешенді, тұжырымды қорытындысы, ережесі, қағидаты. Мұхаммедтің (с.ғ.с.) хадисінде: «Әр нәрсенің бір шоқтығы бар» деп айтылғандай, Абайдың даналық ғибраты, яғни ұлт әдебиеті тарихындағы, Ұлы дала өркениетіндегі қазақы рухты, айқын мағыналы хадистер десе болады. сондықтан да сан сипатты Абай афоризмдері – ұлт даналығы мен ақыл-ойының шарайнасы.

«Толымды ғибадатқа ғылымы жетпесе де...» «Кімде-кім үйреніп

жетпей жатып, үйренгенін қойса, оны құдай ұрды, ғибадаты ғибадат болмайды».

«Күзетшісіз, ескерусіз иман тұрмайды, ықыласыменен өзін-өзі танып, шын діни шыншылдап жаны ашып тұрмаса...» («Он екінші сөз»).

«Иман деген – алла табарака уа» тағаланың бірлігіне, барлығына, жарлығына, инанмақ», «иман сақтауға қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек екен» («Он үшінші сөз») деп, Абай «иман» ұғымын нақтылайды, дәлелдейді, анықтауды мақсат етеді.

«Тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Онан басқа нәрсеменен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақтық» («Он сегізінші сөз»).

«Құдай тағала әрбір ақылы бар кісіге иман – парыз, әрбір иманы бар кісіге ғибадат – парыз деген екен» («Жиырма сегізінші сөз»).

«Құдай тағала саған еңбек қылып мал табарлық қуат берді. Ол қуатты адал кәсіп қыларлық орынға жұмсаймысың? Жұмсамайсың. Ол қуатты орнын тауып сарып қыларды білерлік ғылым берді, оны оқымайсың. Ол ғылымды оқыса, ұғарлық ақыл берді, қайда жібергенінді кім біледі?.. Ерінбей еңбек қылса, түңілмей іздесе, орнын тауып істесе, кім бай болмайды? («Оныншы сөз»).

«Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ («Оныншы сөз»).

«Ешбір қазақ көрмедім, малды иттікпен тапса да, адамшылықпен жұмсаған. Бәрі де иттікпен табады, иттікпен айрылады. Бейнет, күйігі, ызасы – сол үшеуінен басқа ешнәрсе бойында қалмайды («Оныншы сөз»).

Хәкім Абай «Отыз екінші сөзінде» адам бойындағы асыл қасиеттердің бірегейі – талаптың шарттарын жіктеп талдайды. Білім-ғылымға ие болудың бірінші басқышы бір ғана білмектіктің өзін дәулет білсең және әр білмегенінді білген уақытта көңілде бір рақат хұзур хасил¹ болады». Демек, білмекке құмарлықтан, қызығушылықтан «махаббат пайда болады», деп жазады да, «әрбір естігенінді, көргенінді көңілің жақсы ұғып, анық өз суретімен ішке жайғастырып алады». Міне, Абай тәжірибесі.

Мейірім – тәрбиенің анасы. «Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі. Шала мейір шала байқайды» деп, адам көңілі мен мейірінің орасан қуатын мәлімдейді.

¹ Ойға оралған, еске түскен белгілі бір нәтиже, мағына, сырға, сезімге бөленурахаты.

Сонан соң ғылым-білім жолына түскен «айқын мақсаты, бұған қоса «көңілінді пысықтандырмақ үшін ... азырақ бахас» керек екенін ескертеді.

Абай шығармашылығында «Алла» – 101 рет, «Құдай» – 137 рет, «құдайлық» – 1 рет, «Құдайтағала» – 8 рет, «Ие» – 31 рет, «Жаратқан» – 3 рет, «Жаратушы» – 7 рет, «Құран» – 8 рет, «Құдірет» – 21 рет, «Хикмет» – 21 рет, «Хақ» – 21 рет кездесетіндігін де айтқан дұрыс.

Жігері, қайраты жартасты да жарып өтетін «Жігерлен, сілкін, Қайраттан, беркін!» деп, «Сегіз аяқта» дабыл қаққан Абай әрбір ойын, пікір байламын түбірінен, тамырынан қозғап тексереді. Хәкімнің бар мақсаты, нысаны – қазақ баласының жоғары санатты ел қатарына қосу, «ғылымды, рақымды, ғадаләтті, құдіретті» («Отыз сегізінші сөз») ету және өзі осы ізгілік жолында қызмет ету.

Хәкім Абай ата-бабаларының ардақты ісін, мінезін, «ел басы», «топ басы» атанған «екі тізгін, бір шылбырды» ұстаған серкелерін құрмет тұтқан, пір тұтқан.

Қарапайым жұрт «оларды зор тұтып, әулие тұтып, онан соң жақсылары да көп азбайды екен» дейді.

Екінші бір ерекше қасиеті ата-бабалардың намысқорлығы және бұл асқақ қасиетке – арлылық, намыстылық, табандылық тән дейді («Отыз тоғызыншы сөзі»).

Қазақ баласының қым-қиғаш оспадарлықтары, одырайып шыға келетін қылықтары, мың құбылған мінездері, ойсыздықтан туған «пәлелі сөздері», «кеселді кісілердің «құрметтелетіні», «қаз көтеріле бергенде, маса да қанатын делдигеді» дегендей, жікшілдердің, желөкпелердің, алақұйындардың, желдей гулеген, суша сапырылған ғибаттаулары, арам пиғылдары, «пәле шығаратын кісі мықты аталатұғыны» (қазір де осындайлардан билік тұтқасын ұстағандар ығады, атақ-дәрежелерге солар ие, арызын бұрқыратып жазып, дегенін істетеді), айла-амалымен абыройы мен айбары асқан «арыстанның» етегінен ұстаған кесірлі «тоқал қатынның» айтқаны орындалатыны «Қырқыншы сөзде» келісті айтылған.

Абай айтады: «Көп кісі досым жетілсе екен демейді, егер де жетілсе, бағанағы досына бір бітім жоқ дұшпан сол болатұғыны қалай?» Немесе: «Қылығының қылшығын танитұғын», «ақыл айтарлық кісіден» «қашық жүретұғыны қалай?». Бұл ойлар бүгінгі таңда да өзгерген жоқ, күнделікті тәжірибеде жиі ұшырасатын жайт.

Айтпақшы, осы сарындас пікірлерді «Қырық бірінші сөзі» мен «Қырық екінші сөзінде» толықтырады. Жұмыссыздық, ғылымсыздық, мақ-

таншақтық, желөкпелік, «қулық сөзге» үйірлік – қазақ баласының қас дұшпаны екендігі дәлелденеді.

Хәкім Абайдың «Қырық үшінші сөзі» адам психологиясын талдауға бағытталған байсалды терең зерттеу десек те болады. Мұнда тән мен жан қуатының қызметі, бес сезім мүшесінің қасиеттері (көру, есту, ұстау, иіс сезу, ішпек-жемек) яғни туа біткен қасиеттер мен еңбекпен, тәжірибемен, сана-сезіммен жинақталған рухани игіліктер, адам баласының түйсікпен қабылдау, түсіну мүмкіндіктері білімпаздықпен зерделенеді. Әрбір ұғымға сара сипаттама беріледі. Абайдың жіктемесі бойынша, 1) «жибили» – тән қуаты, 2) «кәсіби» – жан қуаты (ақыл, ғылым).

Бес сезім мүшесі арқылы тысқы дүниеден алынған ақпараттар, мәліметтер, көріністер, хабарлар «өз суретімен көңіл айнасына түседі» де, сонан соң жан иесі «оларды жайғастырып көңілде суреттемек» екен. Абай мұны «жанның жибили қуаты дүр» деп түйеді.

«Кімде-кім естіп білу, көріп білу секілді нәрселерді көбейтіп алса, ол – көп жиғаны бар адам: сынап, орындысын, орынсызын – бәрін де бағанағы жиған нәрселерінен есеп қылып, қарап табады. Бұлай етіп бұл حرکتке түсінген адамды ақылды дейміз» деп дұрыс байлам жасайды. Адамшылық жолында ақылды болу, білім жолында, ғылым әлемінде нәтижеге жету – тәжірибеден.

Абайдың данышпандық қыры әрбір құбылыстың, әрбір іс-әрекеттің, әрбір нәрсенің сыр-сипатын, мән-мағынасын, мұрат-мақсатын, түр-түсін, жайын парасатпен, білімдарлықпен тарқатып-таразылағанда соған дәл нұсқалы, жол көрсетерлік, бағыт сілтерлік сүйекті, іргелі кеңестерді, афоризмдерді тауып қолданады. Осы орайда жан қуатына байланысты мына афоризмдерінде телегей мағына бар.

1.«Ескеріп баққан адам үлкейтіп, ұлғайтып, ол қуаттардың қуатын зорайтады».

2. «Жан қуатыменен адам хасил қылған өнерлері де күнде тексерсең, күнде асады».

Бір айта кетерлік жайт, Пифагордың да осы алуандас, мазмұндас афоризмдері бар екен: «Білуге лайықты нәрсенің бәрін үйренуге тырыс. Не болмаса «Ұйықтар алдында сол күні не ойлап, не істеп, не тындырғаныңды сын талқысынан саралап, сонан соң ғана көзіңнің шырымын алдыр».

Тағы да Абай жан қуаты құбылысына тіптен тереңдеп еніп, «соның тамырын берік ұстап тұруға жараушы» үш бірдей артықша қуатты түбегейлеп қарастырады.

Біріншісі, «подвижной элемент» деп аталады. Мұның мағынасы мынау: «Не көрдің, не есіттің, әрнәшік білдің, соны тереңдікпенен ұғынып, ұққандықпенен тұрмай, арты қайдан шығады, алды қайда барады, сол екі жағына да ақылды жіберіп қарамаққа тез қозғап жібереді». Әр нәрсенің басы мен аяғы, себебі мен салдары бар дегенді ұқтырған.

Екіншісі, «сила притягательная однородного» екен. Бұл дегеніңіз – тектес заттардың бір-біріне бейімдік, ыңғайластық қуаты.

Үшіншісі, «впечатлительность сердце» – яғни «жүректің әсерленгіштігі».

Абайдың көрсетуінше, ақыл-ғылым – «жан қуатыменен жиған» игілік, мүлік. «Оның да неше түрлі кеселі, кесепаты тиер нәрселері бар. Оны білмесең, бақпасаң – айырыласың» дейді де, мынадай қағидаттарды ұсынады:

1. «Және бір жақсы нәрсенің өлшемі бар, өлшеуінен асса жарамайды.
2. «Өлшеуін білмек – бір үлкен керек іс». Әлем философиясының тарихында «держатъ золотой сечений» дейтін қағидаттар бар.

«Өлшеуінен асырса, боғы шығады». Мұның мәнісі – ойына ие бола алмай қалудан, қиялилықтан сақтандыру, берекелі нәтижелі іс тындыруға кеңес беру. Жан қуатының баршасын тізгіндеп ұстайтын мыналар екенін қаққан шегедей қадап айтады. «Һәм ақыл, һәм қайрат – екі мықты қуат қосылып тоқтатады» деген тоқтамға келеді.

Өсімдіктер дүниесі адам баласының сұрамаса да өмір сүруі үшін қажетін бұлданбай-ақ береді де, керек емесін өзіне қабылдайды. Табиғатқа адам баласына не қажеттігі түсінікті. Иә, күннің сәулесі, айдың нұры да, ғарыштың төрінде жарқыраған жұлдыздар да, қоңыр салқын самал жел де, ұшқан құстардың әуелеген даусы да, жемістер, өсімдіктер өсіретін топырақ та, сылдырап, мөлдіреп аққан өзендер де, шалқып толқыған дариялар да яғни баршасы да адамзаттың игілігі үшін. **«Мұның түп атасы – Тәңірінің махабаты, ісі, күдіреті»**. Абай «Қырық бесінші сөзінде» былай деген: «Құдай табарака уаттағаланың барлығының үлкен дәлелі – неше мың жылдан бері әркім әртүрлі қылып сөйлесе де, бәрі де бір үлкен құдай бар деп келгендігі, уа һәм мың түрлі діннің бәрі де ғаделет, махаббат құдайға лайықты дегендігі». Адамзаттың жаратылыс, ғалам дүниесінің орасан мол жақсылықтарына кенелуі «құдайлық күдіреттің» арқасы.

Абай адамшылықтың ең басты қасиеттері турасындағы пікірінде: **«Адамшылықтың алды – махаббат, ғаделет, сезім**. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ. Ол – Жаратқан Тәңірінің ісі.

Айғыр биеге ие болмақта да махаббат пен сезім бар» – деп, Тәңірінің Адамзатқа жақсылығын айтса, Адамзат та Жаратылыстың сұлулығын, көркемдігін, пәктігін мейлінше ұқыптылықпен қорғауы, сақтауы, гүлдендіруі керек дегенді нақтылайды.

Абай қара сөздерінде ақиқатқа жүгініп, әділдікті ұстанып, шыншылдықпен қаруланып, парасаттылық танытып, халықтың байырғы тіліндегі төтенше тапқырлыққа, құндылыққа, экспрессияға, танымдық-тәлімдік мән-мазмұнға ие я бір фразасы, я бір сөйлемі, я бір оралымы бір қаралық, дәуірнамалық сипатқа бай тірі сөйлемдерді мақсаткерлікпен қолданады:

а) «кұдай пәленшеден сақтасын, о да адаммын деп жүр ғой, оның қасында біз сәулелі кісінің бірі емеспіз бе, оған қарағанда мен таза кісі емеспін бе? – деп». (Жиырма үшінші сөз)

ә) «Өй, тәңірі-ай, қойшы әрі, кімнен кім артық дейсің, кімнің басы кімнің қанжығасында жүр, ол менің қазаныма ас салып беріп жүр ме, мен онан сауын сауып отырмын ба?» – деп бұлғақтап... (Отызыншы сөз)

б) «көкіректі дым тазалаймын деме, оны кім көріп жатыр, ішінде қатпар көп болмаса, құт-берекеге жағымды болмайды дейді» (Қырық төртінші сөз).

Немесе мынадай көркемдік, әсерлілік, өткірлік сияқты сипаттарға кемел фразеологиялық оралымдарды атауға болады. Мысалы: «ұзақтай шулап, қарғадай барқылдап», «Көңілдері көкте, көздері аспанда», «ақылдың көзін байлап», «Өзі құрттанып шашылған», «жұрттың қоры», «шөмендеп диуаналықпен», «кеңірдегін көрсетеді-ау», «босқа қоқиып отырса» (бұл қазіргі шенеуніктерге сипаттама), «дауын сабап отырады», «сиырдың жорғасы» және т.с.с. Бұларда психологиялық әсерлілік, әлеуметтік мазмұн, логикалық келісім, айқын шынайылық, айрықша айтқыштық бар.

Ислам мәдениетінің негізгі қағидаларын терең ұғынған Абай (мұнда ғылым, өркениет, білім, мораль, дін, тәрбие біртұтас құбылыс ретінде) сөз құдіретіне, сырына, мәнісіне жеттік. Себебі, 86-Әт-Тарих сүресіндегі «Анығында, ол/Құран -айырушы Сөз» дейтін аятты қабылдағаны Абайдың қара сөздерінде жан-жақты көрініс тапқан деуге болады. Демек, Құранның таңғажайып асылдарымен үндестік тапқан Абай сөзі, ойы «ақиқат пен жалғанды ажыратып беруші сөз» (Хадисші Муяссар).

Абайдың ойшылдық, ғұламалық ғаламы – кеңістіктей кең де кемел, қаламы семсерден де өткір.